

ÉRTEKEZÉSEK
A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÖRÉBŐL
AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL
SZERKESZTI
N É M E T H G Y U L A
OSZTÁLYTITKÁR

XXVI. KÖTET — 8. SZÁM.

SZÓKINCS
ÉS
NÉPHAGYOMÁNY

Í R T A

BEKE ÖDÖN
LEVELEZŐ TAG

FELOLVASTA AZ 1945. DECEMBER 3-i OSZTÁLYÜLÉSEN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
BUDAPEST
1948

SZÓKINCS
ÉS
NÉPHAGYOMÁNY

Í R T A

BEKE ÖDÖN
LEVELEZŐ TAG

FELOLVASTA AZ 1945. DECEMBER 3-i OSZTÁLYÜLÉSEN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
BUDAPEST
1948

Kiadásra ajánlotta:

ECKHARDT SÁNDOR r. t.

ZSIRAI MIKLÓS r. t.

SZÓKINCS ÉS NÉPHAGYOMÁNY.

Az utolsó évtizedekben szokatlan lendületet vett népkutatás szoros kapcsolatba hozta egymással a néprajzot és a nyelvtudományt. Megindult Németországban a Wörter und Sachen c. folyóirat, amely programjában rámutatott, hogy a tárgyak ismerete nélkül a szavak igazi jelentését meg sem ismerhetjük, enélkül pedig származásuk sem fejthető meg. Így lett a tárgyi néprajz a szókutatás alapja. Az új népnyelvi szótárak tehát nem elégszenek meg a szó jelentésének egyszerű megfogalmazásával, hanem részletes leírást adnak az egyes tárgyakról, azok minden egyes részéről, s jó rajzokkal is szemléltetik őket.

A szókincs azonban nemcsak a tárgyakkal áll összefüggésben, hanem a néphagyománnyal is, azért a szókutatásban ennek az ismerete nem hanyagolható el. Ebben a vonatkozásban aztán a folklór is hasznát veheti a nyelvtudománynak, mert nem ritka az olyan eset, amikor a néphagyomány egyetlen emléke csak a szó. Előfordulhat, hogy a néphagyomány egykori meglétét bizonyító elnevezés még megvan olyan területen, ahol maga a néphagyomány már nem él. Sőt a néphagyomány régiségéről éppen a szó régi följegyzése tanuskodik, oly időből, amikor az illető néphagyományra nézve semmiféle följegyzésünk sincs.

A következőkben néhány ilyen esetet fogok tárgyalni, s egyben szeretném a figyelmet föl hívni, milyen fontos, hogy a népnyelv kutatói a szavakkal kapcsolatos néprajzi jelenségeket is megfigyeljék és följegyezzék, az etnográfusok pedig a tárgyakon és néphagyományokon kívül a hozzájuk fűződő elnevezésekre is tekintettel legyenek. A nevek sok néprajzi jelenségre vetnek világot, viszont a néprajzi ismeretek a szavak eredetére világítanak rá.

A *tejútnak* országszerte sok neve ismeretes, de azért a nép több helyütt használja az irodalmi nevet is. Kálmány Lajos a torontálmegyei Oroszlámoson följegyezte a tejúthoz fűződő mondát is. Árpád fejedelem egyszer édesanyjáról álmódott, s ekkor édesanyja emlékjéből megeredt a tej, végigfolyt az égen, meglátszik ma is, azért hívják tejútnak. Árpád is arra ment seregével. (A csillagok nyelvagyományainkban, 12.)

Hasonló mondákkal magyarázza a görög néphit is a tejutat. Legismertebb a Heráról és Heraklesről szóló monda. Zeus (más

változatok szerint Athéne vagy Hermes) az alvó Herához csempészi a kis Heraklest. Mikor Hera fölébredt és észrevette a csalást, haragjában ellökte magától, de teje kiömlött az égre, s ebből lett a tejút. Más monda szerint Herakles oly mohón szopott, hogy Hera fájdmában kikapta emlőjét a gyermek szájából, s ekkor ömlött ki a tej az égre. Egyszer meg oly sokat szopott, hogy nem tudta szájában tartani, vagy mikor jóllakott, ellökte az emlőt, s a tej tovább folyt az égre. Más mondák szerint Hera önként adta mellét a már fölserdült Heraklesnek (vagy Hermesnek, vagy Bacchusnak), mert csak így nyerhette el a halhatatlanságot. Ops-szal is kapcsolatba hozzák a tejút keletkezését. Mikor Jupitert a világra hozta, s Saturnusnak helyette követ mutatott, férje nem akarta elhinni, hogy ő szülte. Ops erre fogta a mellét, s bizonyítékul tejet nyomott ki belőle. Az erős nyomástól a tej nagy ívben lövellt ki, s így lett az égen a tejút. (Pauly-Wissowa, VII. 566.)

A középkori latinságban a tejút neve a görögből származó *galaxia*, a görögöknél azonban *γαλαξίας κύκλος* volt a tejút neve. Ennek a fordítása Cicero *orbis lacteus*-a, s Plinius *circulus lacteus*-a; Ovidiusnál *via lactea* a tejút. A német *Milchstrasse* név is csak fordítás. Nyelvünkben a *tejút* nevet először Komáromi Csipkés György használja Az *Judiciaria Astrologiájáról* c. munkájában (Debrecen, 1665, Nyr XXX. 329.). A név még nem állapodott meg akkor, mert Zrínyi *tejes út*-nak nevezi (Szigeti Veszedelem, XV. é. 35.).

A tejút legrégibb magyar neve *hadi út*. Sajnos, csak egy adatkunk van a szóra, a XV. sz. első negyedéből származó Schlägli Szójegyzékben: *Galixia — hadi vth.* Hogy itt kétségkívül csillagnévvel állunk szemben, arra nézve a hibásan írt, de felismerhető latin néven kívül bizonyíték az utána következő másik csillagnév: *septemstiliium — fias tik* (ma is *fiastyúk*, *septistellium*, *Siebensterne*). A tejútnak ezt a régi nevét tartotta fenn a ma már csak a Székelyföldön használatos *hadak-útja*. A hozzáfűződő monda szerint Csaba vitézei jöttek rajta vissza (Ipolyi, Magyar Mythologia, 2. kiad. II. 350.). Háromszék felvidékein azonban éi egy másik hiedelem is, mely szerint a csatában elhullott székely katonák lelkei szállottak vissza, fölvettek ismét testüket és segítettek megverni az ellenséget (MNGy III. 402). Ebben az alakban a tejút neve Perecsényi Nagy László Léta magyar vitéz és Zamira pannóniai kisasszony viszontagságai (Pozsony és Pest, 1800, 164—6) c. versében fordul elő legelőször:

A *hadak uttyának* vezérlése szerint,
Mely Európának derekára tekint,
Ennek és az égi csillagok forgásán
Zsinórmértéket vet Léta utazásán.

Szirmay is említi a *Hungaria in Parabolis* II. kiadásában (Bud. 1807, 122. l.): *Via lactea stellarum congeries Hungaris*

Hadak-úttya ex eo vocatur: quod ex Asia egressi ductum constellationis huius in Europam secuti fuerint (Lugossy: Új Magyar Muzeum, 1855, I. 122).

Nem lehetetlen, hogy a monda él Nyugatmagyarországon is, mert Róka Zoltán tanító szíves értesítése szerint az Órségben, a vasmegyei Ispánkon, *Csaba útja* a tejút neve. A névnek és mondanak további kutatása nagyjelentőségű volna a székelység dunántúli kapcsolatai szempontjából.

Véleményem szerint azonban a *hadi út* név régibb, mint a monda, s a név adott okot a monda keletkezésére. A *hadi út* jelentése ugyanis: via militaris, via publica, Heerstrasse. Az Oklevélszótár 1472-ből közöl rá adatot: Vie strate magne *Hadywth* vocate. Még régebbi adataink vannak a vele egy jelentőségű *hadút*-ra, amely megvan már a Tihanyi apátság 1055-ből való alapítólevelében: *hodu utu*. Következő adatok: 1211: ad magnam uiam que dicitur *Hoduth*. 1345: Iuxta vyam publicam *hoduth* vocatam.

Észerint a *hadút*, *hadívút* egyszerűen csak annyit jelent: országút, amely szintén: militaris via, via publica. A legrégebbi adat erre 1359/1509-ből: Perueniret ad magnam viam *orzagvta* vocatam. S valóban, így is nevezték a tejutat. Már Szikszai Fabricius 1590-ben megjelent szótárában: Via lactea, Galaxia — *Országvta az éghen*. Szövegben Komáromi Csipkés György már említett munkájában: Némelyek az első teremtsébeli világosságnak maradékjából, mely az *Égen levő ország után, vagy téi úton* vagon mondgyák lenni az üstökös csillagokat (i. h.).

Ezt a régi nevet a népnyelv a mai napig megőrizte az Alföldön. Így *országúttya* Nagykőrösön (Kertész Dezső), Torontál m. Szőregen (Kálmány, Szeged népe III. 181), Békés megyében, Hajdúhadházon, Hortobágyon (Herman Ottó: A magyar pásztórok nyelvkinése), *országút* Heves megyében (1840, M. Tájsz.) Mezőkövesden (Hancsók Kálmán), Békés m. Kondorostanyán (Fülöp Imre), Orosházán (Nyr XXX 199), Csongrád m. Kisteleken (uo. 393), Nagyszalontán (MNGy XIV. 254), Torontálvásárhelyen (MNY. VII. 43). Arany János is ebben az értelemben használja a Toldi IX. énekében: „Fölnézett az égre, az *ország-útjára*“. S kétségtelen eredeti tejút jelentése ebben a szólásban: *Vén, mint az országút*¹ (Győr, Nyr XXV. 38). *Vín, mind az ország uttya* (Rábaköz, uo. XXXVII. 87). *Ajan vín, mind a zország uttya* (Szolnok-Doboka m. Domokos, Nyr XLII. 69). *Ojá^a vé^m, mint az órszágút* (Csűry, Szamosháti Szótár). *Egy idős az országúttá* (Hajdúszovát, Nyr XXV. 428). Kresznericsnél: *Régibb, mint az országútja*. Czuczor-Fogarasi-nál: *Régibb az országútnál*.² Már Dugonics közölte: *Éppenséggel oly vén, mint az ország' uttya* (2: 328). A dunántúli, szamosháti és szolnokdobokamegyei adatok azt bizonyítják, hogy a tejutat or-

szágútjának nevezték olyan területeken is, ahol ma már ez a név nem ismeretes, s nem is sejtik, hogy a közmondásban az *országút* eredetileg a tejútra vonatkozott. Nyugatmagyarországon az országutat *postaútnak* nevezik, s itt ez került bele a szólásba: *Vén, mint a postaút* (Zala m. Alsólendva Nyr XXVI. 521). *Vén* vaok ém má, *mind e postaút* (Vas m. Németgencs, XXXI. 589). Egy palóc mesében *szekérút* szerepel: Egy nagy erdő közepén találkozik egy öregasszonnyal, aki *vénebb volt a szekérútnál* (Istvánffy: Palóc mesék a fonóból 40). Másutt valamely községi út, pl. *Vinebb, mint a mátai út* (Hajdú m. Nyelv. Füzet. LVI. 31). *Vén vagyok, mint a perkátai országút* (Tolna m. Pálfa, Palotay Gertrud). Mikszáth Kálmán Fekete kakasában is: *Vén, mint a palójtai országút* (Rubinyi: Mikszáth K. stílusa és nyelve 69).

A német *Heerstrasse* is használatos tejút jelentésben, s a középlatin *strata* „országút és tejút“ (Papiasnál 1050 körül, Lugossy, Új M. Múz. 1855, I. 58; vö. Molnár Albertnél: *Strata*, via, quae cuius sternitur. Pápai Páriznál: *Viarum strata*: Rakott út. Márton Józsefnél: *Strata*: országút, tsináltút, 1818).

Lugossy idézi a tejútnak Dunapatajon 1839-ben följegyzett *ötevény* v. *öttevény* nevét (Új M. Múz. 1955, I. 259). Ha az adat hiteles, ez is csak országutat, töltést jelentett eredetileg. Az Oklevél-Szótár sok adatot közöl erre a jelentésre. 1255: ad antiquam viam que ulgo dicitur *Vtwengut*. 1232: super uiam *Ettewen*. 1242: Ad magnam viam, que vulgo *Ettewen* dicitur. 1329: Magnam viam regni que *vtteuin* vocatur. 1329/1378: ad viam magnam *Etheuenuth* vocatam. 1364: Usque ad quandam publicam stratam ulgo *vtteuen* uocatam. Az *ötevény*, *ötvény* az *önt*, régen *öt*, *ött* ige származéka, s azt jelentette „öntvény“. A györmegyei *Ötevény* helynév megőrizte eredeti alakját (az oklevelekben: 1443: *Ettewen*, 1481: *Ewthwen*, 1482: *Ewthwen*, 1500: *Ethwen*, Csánki III. 554). L. még Pais Dezső, MNy XXVIII. 129.³

A *tejút* tehát az ég országútja. Alsó-Fehér megyében úgy is nevezik: *Ég útja* (Lázár István, Alsó-Fehér vm. monogr. I. 563). Ezt már különben Kresznerics is idézi Sándor István Toldalékából. Változata Verebélyen: *Égiút* (Kerber Andor). A németben is *Himmelstrasse*. A monda szerint Isten és Krisztus járt rajta.⁴ Ezért a palócoknál Ságújfalun *Isten úttya*, Szőregen *Jézus úttya* neve is van (Kálmány, A csillagok 4, 12, Szeged népe III. 181). Az utóbbi változata: *Jézuskának az útja* (Bugac, Herman O. A. m. pásztorok nyelvkincse).^{4a} Vas m. Rábagyarmaton Musits Jenő értesítése szerint *Görbe-út* a neve. Nagyszalontai néphit szerint az *Országút* azért görbe, mert egyszer az Úr Jézus kitért rajta egy részeg előtt (MNGy XIV. 254). Csongrád m. Kistelken is mondják, hogy az *Országúton* az is meglátszik, hogy tért ki az Úristen a részeg ember elől (Nyr XXX. 393). Egy szeged-gajgonyai monda szerint mikor Krisztus Urunk Szent Péterrel ment az *Országúton*,

találkoztak egy nyüves kutyával. Szent Péter befogta az orrát, s elkerülte, Krisztus Urunk csak ment a rendes úton. Mikor azonban egy részeg ember dülöngél az úton s káromkodik, Krisztus messziről kitér előle (Kálmány, A csillagok 16). Usongrád m. Boesáron az *Országút* két ága a pásztorság hite szerint úgy keletkezett, hogy Jézus kitért egy részeg ember elől (Herman O. i. m.). E mondákon alapul a tejút *Részeg ember útja* (Zala m. Arács), *Részegek útja* (Baranya m. Csúza MTsz.). Szólásokban szintén nyoma maradt a mondának: *Krisztus is kitért a részeg előtt* (Erdélyi). *Részeg ember elől én is kitérek*, mondja Krisztus Arany A hegedű a legendájában. *Krisztus urunk is kitért a részeg ember előül* (Csúry, Szamosháti Szótár). *Részeg ember elől Krisztus urunk is férré állt* (Maros-Torda m. Kibéd, Nyr XXX. 399). *A részeg embőrnék az Isten is kitér* (Bács m. Jankovác, uo. X. 472). *Részeg embőr elő az Isten is kitér* (Nagykanizsa Nyelv. Füz. XLVIII. 53). *Ganajos szekérnek, részeg embernek Isten is kitért* (Erdélyi). *Terhes szekérnek, részeg embernek az Isten is kitér* (Czuczor-Fogarasi). Megvan már Molnár Albertnél: *Az Isten is kitért volt a részegember előtt*. Újabb változatai: *Okos ember kitér a részeg elől* (Tamási Áron: Ragyog egy csillag 136). *Részeg embőrnék a szénás szekér is kitér* (Baranya m. Kisherend, Berze Nagy J. Baranyai m. néphagy. III. 45). Egy régi írott könyvecskében: *Kettő előtt hasznos kitérni: a terhes szekér előtt és a részeg ember előtt* (Nyr IV. 87). Dugonicsnál: *Részeg ember előtt terhes szekér ki tér* (2: 187). *Részeg ember előtt Krisztus is ki tért* (1: 168). Hajdúszovátón: *Részeg embert az isten is elkerüli* (Nyr XXIX. 189).

A Krisztus-mondákkal függhet össze a tejút következő neve is: *Róma útja* (Vas m. Vép, Nyr XXX. 199). Herman Ottó szerint ez a név nem lehet népies eredetű. Újabb adatok azonban erre nézve nem engednek kétséget: *Róma útja* (Vas m. Rábagyarmat, Musits Jenő), *Roma uttya* (rövid o! Gönczi: Göcsej 190), *Roma-ut*, *Roma-ut* (Vas m. Csákánydoroszló, Csaba József; a *Róma* rövid o-jára nézve vö. *Roma pápa* Pápa vid. Nyelv. Füz. XVII. 18). Érdemes lenne nyomozni, vannak-e e névhez fűződő mondák.

Egy szegedi monda szerint, mikor Szent Péter a részeggel találkozott, ki akar előle térni, de ez összeakaszodik vele és kocsi-jával ledörgölte Szent Péter szekérének az egyik oldalát, úgyhogy rúdja eltört, s a szalma kiszóródott (Szeged népe III. 181).⁵ Nagy-szalontán is Szent Péter hullatta el a szalmát, mikor a Göncöl-szekérrel hordta az égen, de rosszul rakta föl, meg sebesen hajtott. Innen kapta *Szalmásút* nevét (MNGy XIV. 253). Ez a neve a biharmegyei Jánosfalván is a tejútnak (Nyelv. Füz. XXIX. 32), s ezt Komárom m. Fűrön *szómásút*-nak ejtik (M. Tájsz.). A monda másutt is megvan. Így a baranyamegyei Bánfán, ahol szintén Szent Péter potyogtatta el a *Tejúton* a szalmát (Berze Nagy J.

i. m. III. 331), Bodán pedig farkasok ugrottak az ökrök elé, ezek ijedtükben fölfordították a szekeret, s amint továbbrohantak, a szalma szétszóródott az úton (II. 605). Egyszer meg lopni ment Szent Péter szalmát, de a csász rajtakapta. Szent Péter erre sebészen kezdett hajtani, a szalma leszóródott, s azóta látszik az égen az *Országúttya* (Szőreg, Szeged népe III. 181). Más szőregi hagyomány szerint Jézus vitt szalmát az *Országúton*, elszórta, azóta homályos az *Országút* (uo.). A baranyamegyei Bélyén *Göncő szekere* hullatta el a szalmát (Nyr XV. 424). Hogy másutt is vannak hasonló mondák, bizonyítja a tejút krimi-tatár neve: *Saman july*, 'szalma útja' (Kúnos Ignác szíves közlése). Baranya m. Bodán *Szent Péter szénája* a tejút neve (Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok, 3: 32).

A torontálmegyei Klárafalván a cigány ment el szalmát lopni. A csász észrevette, elébe akar kerülni, de nem bír. Amerre ment a cigány, mindenütt elszórta a szalmát, azóta látszik az *Országút* (Kálmány, A csillagok 16). Már Lugossy följegyezte a szalmalopó *Cigányok uta* nevet, sajnos, a följegyzés helyének említése nélkül (Új M. Múz. 1855. I. 129). Palotay Gertrud értesítése szerint a kolozsmegyei Kidén a cigányok sietve lopták a szalmát, s „útjok lett“, ezért a tejút neve *Cigányok uttya*. Maros-Torda m. Kibéden is *Cigányok uttya* a tejút, amelyet akkor szórtak végig a cigányok szalmával, amikor Egyiptomba vonultak téglát verni (Nyr XXX. 199). A zalamegyei Csesztregen *Cigányok szuómázása* a tejút (Bódei János), s ezt *Cigányszuoómázás* alakban Gönczi is közölte Göcsejből. Alsó-Fehér megyében szintén a cigányok hullatták el a szalmát az *Ég útján*. A törökben is *Saman ogrysy*, 'szalmatolvaj' a tejút neve (Vámbéry: A magyarok eredete 8, Kálmány: A csillagok 20), de a kaukázusi tatárok s egyes balkáni népek valószínűleg perzsa eredetű mondáiban is szerepel szalmát vagy szénát lopó ember, aki útközben annyit elhullatott, hogy útja ma is látszik az égen. Innen van náluk a tejútnak *Szalmatolvaj útja* vagy *nyoma* neve (Vámbéry: Die prim. Kultur des turkotatarischen Volkes 156, Harva: Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker 201).

Egy szőregi monda szerint a *Nagy-Döncöl szekér* Szent Péteré volt (Kálmány Szeged népe III. 181), ezen ment el szalmát lopni. Ez a hagyomány nagyon régi lehet, mert Melius Juhász Péter Szent Jób könyvének fordításában (1564) a Gönczöl szekérének *Szent Péter szekere* nevét használja (IX. 9, XXXVIII. 26), a jegyzetben azonban mai nevét is említi. Baranya m. Bodán ma is *Szent Péter szekere* (Berze Nagy J. i. m. II. 605), Vas m. Sárvárt pedig *Péter szekere* (Pörtl József). A zalamegyei Csömödérpákán *Isten szekere* a Göncölszeker (Surányi Vilmos).

A Sirius csillagnak a Dunántúl általában *Sánta Kata* a neve,

de így hívják Kiskúnhalason (Nyr XXX. 199), Borsod m. Nagymihályon (XXI. 285), Békés m. Kondorostanyán (Fülöp Imre). *Sánta Kati* Nagyszalontán (MNGy XIV. 253) és Szilágy megyében (Nyr XXX. 199). Egyszerűen *Sánta* Pusztaszandán (Herman O. i. m.), *Kata* Nógrád m. Nagyoroszipan (Noga Tibor). *Sántalány* Mezőkövesden (Hanesók Kálmán), Kecskeméten, Csongrádon, Szegeden (MTsz.), Bugacon (Herman O.), Csongrád m. Kisteleken (Nyr XXX. 393), Szőregen (Szeged népe III. 182), a Temesközben (Kálmány Hagyományok II. 41—2), *Sántalyány* Felsőborsodban, Mátraalján (Nyr XXX. 199), *Sántalyán* Tiszafüreden (MNGy IX. 264), *Sántalánycsillag* Temesközben (Kálmány, Hagyományok II. 42). Egy szőregi monda szerint három kaszás után vitte a leány az ételt, a hátulsó kaszás elejtette a kaszáját, a leány belhágott, s elvágta a lábát két felé (Szeged népe III. 182). A *Kaszáscsillag* az Orion.⁶ Vas m. Rábagyarmaton azért nevezik *Sánto Katának*, mert nagyon pislog (Musits Jenő). A göcsejiek szerint is nagyon *pillogat*, villog, *tebbedik*, a Kaszások után *billog*, illegve-billegve viszi a szerszámot, mások szerint *pislogva* teregeti utánuk a lekaszált füvet, vagy viszi a fölöstökömöt, ebédet. El azonban sohasem éri őket. Egyszer, mikor vitte az ebédet, elesett, kificamította a lábát. Sántaságát onnan magyarázzák, hogy változóan világít, egyszer erősebben, máskor gyöngébben (Gönczi 189). Kiskúnhalason olyan billegve megy az égen, mintha sántítana. „Viszi mán a *Sánta Kata* az ételt az ő kaszássa után“ (Nyr XXX. 199). Mezőkövesden a *Sántalány* a marokszedő s billeg az étellel a *Kaszások* után. Kondorostanyán pálinkát visz utánuk. Nagyszalontán tojást szed *Sánta Kati* a *Kaszás* után. Baranya m. Bánfán *Pila* a Sirius neve (Berze Nagy J. i. m. III. 331), s ez valóban azt jelenti ‚pislogó‘ (pl. mécs, Vas m. Kemencsalja, Somogy m. Visnye); vö. *sánta-pila* ‚sántikáló nőszemély‘ (Csallóköz MTsz.).

Szintén Szent Péter-mondákkal függ össze az ághely, facsomó *péterszeg* neve, melyet a régi *Tájszótár* (1838) közölt a Kemencsaljáról. Vannak azonban a szóra újabb adatok is. *Pétterszeg* Vas m. Szombathelyt, Rábagyarmaton, Nagymizdón (Musits Jenő), Óriszentpéteren, Zala m. Bocföldén, Zalabesenyőn (Bódei János), *piétterszeg* Csesztregen (Gánya Klára), *piétterszeg* Veszprém m. Lovászpatonán, Kéttornyúlakon, Görzsönyben (Nyelv. Füz. XVII. 43, XXXIV. 67), *pétterszeg* Somogy m. Ráksin és Toponáron (Kovács Vilma), *szentpétterszeg* Zala m. Pölöskefőn (Pálffy László), *szentpiétterszeg* Veszprém m. Marcaltón, Vináron, Borsosgyőrött, Dákán, Gyimóton (Nyelv. Füz. XVII. 43).

A név keletkezésére a következő népmondák vetnek világot. Baranya m. Hosszúhetényben Szent Péter egyszer az utat kérdezte az ácsoktól, de azok nem akarták neki megmutatni. Akkor megátkozta őket, hogy *görcs* legyen a fájukban (Berze Nagy J. i. m. II. 610). Egy bátorligeti monda szerint Szent Péter és az Úr Jézus

Krisztus megszállt egy kocsmában. Ácsok jöttek mulatni, s az egyik izgága ács alaposan megrángatta Pétert. Reggel útra kelve Péter arra kérte az Urat, hogy tegyenek a fába *vasgörcsöket*, hogy bajoljanak, ha faragják. Az Ur azt felelte, elég lesz a *fagörcs* is. Azóta van *fagörcs* a deszkában (Ortutay: Fiedes Mihály mesél 318). Egy kistótfalusi monda szerint Szent Péter Jézussal a földön járva betért egy csárdába, ahol ácsok mulattak. Ők lefeküdtek, de a duhaj ácsok tánc közben folyton rugdosták Pétert. Péter ezért arra kérte Jézust, hogy vasszeget teremtsen a fába, hogy kicsorbítsák fejszéküket, Jézus azonban csak *bütyköt* teremtett a fába (Berze Nagy J. i. m. II. 301). Egy kopácsi (Baranya m.) adomában is megrugdalták az ácsok Szent Pétort, „erre aztán Szent Péter asz kérte Jézustú, hogy vasszegeket verjén a fenyőfába, hotyha a zácsok faragják, hoec csorbujjon ki a baltájuk. Hogy azt növezzén, vasszegeked benne! De Jézus csak felére tejjesítötte Pétörnek a kérését, mivé ő is félik hibás volt, hoty kéccör rugdálták még ütöt. Így léttek asztán, Jézus parancsára, ojan kemény *bütykök* a fenyőbe, amik lektöbb ácsszekercének is kicsorbittyák a zélit.“ (Katona Imre gyűjtése a Néptudományi Intézet kéziratárában, 236. sz. III. 3.) Egy változatban Jézus temetésre, Péter pedig lakodalomba akart menni. Jézus megteszi Péter kedvét, de bögöt teremt a hátára. Az ácsok muzikus cigánynak nézik, mindjárt akarnak is vele muzsikáltatni. Péter nem láthatta a bögöt, az ácsok meg azt hitték, hogy nem akar nekik muzsikálni, s jól elverték. Péter ezért Jézustól azt kérte, hogy teremtsen a fába *vasgöcsöt*, Jézus azonban csak *fagöcsöt* teremtett bele (Alsóegerszeg, Berze II. 303). A nagyszalontai változatban Péter azt kívánja Jézustól, hogy szeget teremtsen büntetésül az ácsok gyaluja elé, Krisztus azonban csak *göcsöt* teremtett. Azóta szidják az ácsok Szent Pétert, ha *göcs* kerül gyalujuk elé (MNGy. XIV. 215. L. még Kálmány: Szeged népe II. 141). Egy változatban Szent József helyettesíti Szent Pétert, neki teremt bögöt a hátára Krisztus, őt verik meg az ácsok, Krisztus az ő kérésére is csak *facsomót* teremt a fába, nem *vascsomót* (Baranya m. Bánfa, Berze Nagy J. II. 324).

A mondák szerint Szent Péter szeretett mulatni, kocsmába járni. Kétségkívül ez adott okot a borcégérnek *Szent Péter szakálla* (Kresznerics), a kocsmacégérnek *Szent Péter karja* elnevezésére: Újjünk be *Szent Péter karja* alá! Ne menj bé a *Szent Péter karja* alá, mett ugy megver, hogy nem tudsz onnan kijöni (megrészegszel) Székelyföld (M. Tájsz.).

Krisztusnak töviskoszorúval való megkoronázása több növénynek adott nevet. Így az ákác (Robinia pseudoacacia) *koronafa* már 1779-ben Mitterpachernél (Elementa rei rusticae, II. 145, Benkő 1783, Magyar Könyvház I. 404). Grossinger hivatkozik is arra a néphitre, hogy Krisztus töviskoszorúja ákácfatövisből ké-

szült (V. 134). De így hívják a lepényfát is (tövisakác, krisztusakác, *Gleditschia triacanthos*), melynek *Krisztus koronafa*, *Jézus Krisztus koronája* neve is van a népnyelvben. Az utóbbi a Medicago intertexta neve is, melynek fölkkunorodott hüvelye, ha szét-húzzuk, töviskoronát ábrázol. *Krisztus-koszorú*, *krisztustövis* a Paliurus aculeatus (Fialovszki, Nyr VIII. 438), a Pallas-Lexikon szerint a galagonyabokor is (*Crataegus oxyacantha*).

A szigetközi Tejfaluszigetben a szagosabb csipkebokrot *Mária-nyugotta-bukor*-nak hívják, mert mikor Mária Betlehemből Egyiptomba menekült, elfáradt és leült a rózsabokor tövibe pihenni. Ennek emlékére szagosabb azóta ennek a fajtának a virága (Csiba Lajos Nyr LXXI. 79). A szintén szigetközi Dunakilitiben a *Mária-nyukta-bukor* hajtásával betűzködik a sövénykaput, hogy a boszorkányok Szentgyörgynap éjjel be ne repülhessenek az istállóba a teheneket megfejni (Szabó Dénes, uo.). A baranyamegyei Szilágyon egy fűnek a neve: *Márijaütegaz*, mert mikor Mária vándorútján elfáradt, az árokparton ráült. Éppen rajta volt a baja, hét szőrszoknya volt rajta, mégis ottmaradt a nyoma a fűvön (Berze Nagy J. Baranyai m. néphagy. 2: 607).

A Csaba-monda is okot adott népies növénynév keletkezésére. A *Csaba íre* (*Pimpinella saxifraga*) először egy orvosi rendelvénnyben fordul elő a XV. és XVI. sz. határán. Melius is több helyen közli Herbariumában (1578), de a legbecsesebb adat Clusius és Beythe *Stirpium nomenclator Pannonicus* c. 1573-ban megjelent növényjegyzékében található, mert ez egyúttal közli azt a mondát is, hogy Attila legkisebb fia, Csaba, a róla elnevezett fűvel gyógyította meg 15.000 sebesült vitézét. Innen vette át a nevet és mondát Szikszai Fabricius szójegyzéke (1590), ennek 1602-i kiadásában azonban már *Csaba-üröm* van. Annál érdekesebb, hogy ezt a nevet Borbás Vince megtalálta a népnyelvben is *csaba-írem* és *csaba-irme* alakban a veszprémmegyei Vöröshérenyben és Balatonarácson. (Földr. Közl. XXII. 67.) Nagyon fontos lenne ezen a területen további kutatásokat folytatni e becses növénynevek elterjedésére nézve, s egyben nyomozni, tudja-e a nép, hogy a növénynév előtagjában Csaba királyfi neve rejlik, s fönnmaradt-e valami monda róla.

Borbás Vince följegyzése szerint Zala m. Gulácson *forrasztófű* a *Geranium Robertianum*, *G. pusillum* és a *G. sanguineum* (Földr. Közl. XXII. 59), Szamosháton pedig *forasztófű* a *Plantago lanceolata* (Csűry), melyet vágott sebre kötnek. Az utóbbi nyelvjárásban *foraszt* azt is jelenti 'hegeszt, begyógyít' (pl. sebet). A népmesékben gyakran szerepel a forrasztófű. Így pl. Vitéz János és Hollófernyiges c. mesében a sárkány darabokra vagdalta Vitéz Jánost, sógorai aztán újra emberalakká kalapálták, forrasztófűvel megkenték, élesztővízzel megöntözték és fölbredt (Dégth Linda: Bodroközi mesék 21). A Heves m. besenyőteleki A tollas

ördög c. mesében egy malomkő agyonütötte a legényt, a medvét meg a farkast. Az oroszán a farkas füléből kivette a forrasztófüvet s avval föllesztgette mind a hármat (MNGy 9:107). A Baranya m. szilágyi Somol deák c. mesében az oroszán a farkassal élesztőforasztó fívet hozatott. Az egy kígyónak a szájából vette ki, megkenték vele Somol deáknak a nyakát, rátették a fejét, s az mindjárt odaragadt a nyakához (Berze i. m. II. 106).

Más növények is gyógyító hatásukról kapták nevüket. Így a *Linaria vulgaris* a hideglelés ellen használták már régóta. A forró hideglelés, váltóláz neve a népnyelvben *gyújtóvány-hideg* (Veszprém m.), *gyújtóvány-hideg* (Szabolcs m. Tiszadob), *gyújtóvány-hideg* (Heves, Borsod, Torontál m.), *gyújtóvány-hideg* (Palócság M. Tájsz.), *fórou-hideg* (Csűry, Szamosháti Szótár). Tiszadobon *elgyújtott már* a. m. rám jött már a forróság (Nyr XIX. 47). Az Ormányságban *kigyúti a hideg, gyútoati a hideg* (Kiss Géza 267). Már Pápai Páriz szótározta (1708). Szövegekből még régebbi adatokat közöl a Nyelvtört. Szótár. E szerint a *Linaria vulgaris* nevei: *forrófü* (Maros-Torda m. Selye, Szegedi Füz. II. 161), *gyútoú-fü* (Csűry, Szamosháti Szótár), *gyújtóványfü* (Hegyalja, Kassai IV. 122), *gyújtóványfü* (Makó Halász Árpád), *gyújtóványfü* (Békés m. Kondorostanya Fülöp Imre), *sárga gyútoványfü* (Kiskúnság Nyr XIX. 17), *gyútoványfü* (Palócság XXV. 504), *gyúkoványfü* (Zenta, XXXVIII. 378)⁷. A palócok tudják, hogy *hidegfogásró* legjobb a *gyútoványfü* (XXI. 557; a *hidegfogás* is a. m. 'hideglelés' MTsz.). A *gyújtóványfü* név már 1775-ben előfordul Csapónál.

A *fülfü* (*Sempervivum toctorum*) még régebbi növénynév, Melius közölte először Herbarumában (1578), s utána Szikszai Fabricius (1590). Ilyen alakban ejtik Makón (Halász Árpád) és Nyirmeggyesen (Luby Margit). Göcsejben *füfüjj* (Gönczi 512), *füfüjj* (Bucsuta, Ethnogr. XIII. 131) alakban jegyezték föl. Nevét onnan kapta, mert levét kifaacsarják s a fájós fülbe eresztik (Ethnogr. III. 57, XIII. 131, Nyr XXVIII. 143, XLV. 137). Elárulja ezt többi neve is: *fülbecseppentő* (Debrecen, Népr. Ért. 1912:191), *fülbeeresztőfü* (Csongrád m. Sövényháza, Győrffy), *fülbeeresztő* (Szlavónia, Népr. Ért. 1911:247), *fülbecsavaró* (Hódmezővásárhely Nyr XLV. 137, Komárom m. Szöny, saját följ., Szigetköz, Nyelv. Füz. XXXVIII. 33), *fülbecsavaró* (Zala m. Páka MNy XXIII. 589), *fülbecsavarító* (Csongrád, Tiszaújfalu Nyr XXVIII. 143), *fülbefacsaró* (Csallóköz, Ethnogr. III. 57). Nagyobb részük régi név: *fülbe ereztő fü* (Clusius-Beythe 1583), *fylbe erezthe fyw* (XVI. sz. Dorstenius), *Fülben ereztheó fu* (XVII. sz. eleje), *Fülben erestő fü* (XVIII. sz. MNy XI. 134), *fülbe facsaró fü* (Lippai, Pozsonyi Kert, 1664, II. 242, 234), *fulbe faczarv fw* (XVII. sz. Dorstenius).

A fülfüvet a nép szereti a ház, istálló, ól, fal tetejére ültetni,

mert azt hiszi, hogy akkor nem üt oda a mennykő. Ezt a hitet őrzik következő nevei: *mennykővirág* (Vas m. Sorok mell. Ethnogr. III. 58), *mëndörgő-fü* (Rábaköz, Kemenesalja, MNy. VI. 238), *mëndörgüő-fü* (Veszprém m. Lovászpatoña Nyelv. Fü. XXXIV. 74), *égdörgőfű* (Vas m. Hetye, Borbás). Már régi bejegyzésekben is: *mëndörgő fű* (1564, Nyr XLII. 363; XVII. sz. XXXIV. 511; XVIII. sz. MNy XI. 134), *menderghew fyw* (XVI. sz. Dorstenius), *mennydörgő fű* (XVII—XVIII. sz. hat. Ethnogr. XI. 81).

Sérültfü a neve Badaacsony környékén a Mercurialis annua nevű gyomnak. Evvel a gyermek ölecskéjének sérvét borogtadják vagy kötözik, mégpedig a fiúgyermek sérvére a magvasakat, leányéra pedig a porzósakat (Borbás, Földr. Közl. XXII. 60).

A *Taraxacum officinalet* (gyermekláncfű) Tolna megyében *libaölőfű*-nek nevezik (Nyr 37:94). Vas megyében egy meg nem határozott sárgaszínű réti virágot hívnak *zsidadöglesztő*-nek, s az a hit van róla elterjedve, hogy „ahányat a gyerekek belőle letépnek, annyi liba döglük meg“ (uo. 30:100). Somogy m. Marcaliban *zsidadöglesztő* a *Ranunculus bulbosus*, s ha ez a házba kerül, a néphit szerint a baromfi megdöglük tőle. Jávorka Magyar Flórája szerint a *Ranunculus sceleratus* a *libadöglesztő*. Mivel a *Caltha palustris*-t (mocsári gólyahír) Veszprém m. Adorjánházán *sárvirág*-nak, Nógrád megyében *sárvirág*-nak (Nyr 4:71), Cegléden pedig éppen a *Taraxacum officinalet* hívják *sárvirág*-nak (azaz 'sárga virág'-nak), ezek a sárgaszínű virágok valószínűleg a sárgaszínű kis libáról kapták nevüket. A *Taraxacum officinale* tudtommal kedvelt eledele a libának, de Veszprém m. Csöglén is azt hiszik, hogy megdöglük tőle. Nagyszalontán csak *libavirág* a *Taraxacum officinale* (Nyr 44:404, 362), Veszprém m. Csöglén *zsidavirág* (Sommer Dénes), Felsővisón *libuskavirág* (Nyr 41:291), Gyergyón *pipevirág* (uo. 34:84, Erdélyben *pipe* 'fiatal liba'). Nagyszalontán (Nyr 44:362) és Arad m. Erdőhegyen (Györffy) *libarózsa* neve is van. Göcsejben *riécevirág*-nak nevezik (Gönczi 514). Vas m. Csehimentszenten, Veszprém m. Adorjánházán (Kalmár László), és Nagyalásonyban (Sommer Dénes) a mocsári gólyahír neve a *zsidavirág*. Jávorkánál *kácsavirág*. Néhol egyes boglárkafajokat neveznek ezzel a névvel. Így Nagyszalontán a *Ranunculus ficaria libavirág* (?-el, Nyr 42:394), Vas és Sopron megyében *zsidavirág* (uo. 10:394). Somogy m. Marcaliban a *R. bulbosus* a *zsidavirág*, Jávorkánál a *R. acer liba*- v. *zsidavirág*. Nagykanizsán és Hahóton (Zala m.) a kankalin *zsidavirág*, mégpedig Körmend vidékén a *Primula vulgaris* (Ethnogr. 3:60), Somogy megyében az őszi kikerics (*Colehicium autumnale*, Nyr 27:95).

A vadsárgarépa (*Daucus carota*) nagy fehér virágernyőjének a közepén gyakran néhány sötétlila, egész fekete virág látható. Ennek a neve a Balaton mellékén *tisztaság virága*. Azelőtt e fehér virágernyőnek a közepén nagyobb fekete foltja, vagyis több ilyen

virága volt, akkor az ember tisztasága is nagyobb volt. Azt mondja a nép: „Most csak oly csekély a tisztaság a nép között, amennyi ennek a nagy fehér virágnak a feketéje“ (Borbás, Földr. Közl. XXII. 61). Baranya m. Tarcapusztán *szégyénvirág* a neve. „A virágába régebben körü vót a pirosság, még a közepibe izz vót. Most má nincs benne piros, csak minden ezredikbe a közepibe égy kicsi. Azt mutasztí, hogy má nincs szégyen az emberekbe“ (Berze Nagy J. 2:614). Bodán merkőcének hívják. „Valamikor a merkőcének vót közepé, má nincs. Nincs is má a lánnak szégyőne“ (613). Kistótfalun is azt mondják, hogy „régebben egészen pirosz vót, amikor még a fíjatláság ösmerte a szömérmésségöt. Abba a virágba mast má alég van valami piros, mer a máji fíjatláság má nem ösméri a szömérmésségöt“ (613). A szászrégeni és besztercei németeknél is hasonló nevek vannak: *Ehre, Schande, Treue*. „Das Vorhandensein oder Fehlen des Fleckes deutet an, ob die Mädchen noch Ehre (Schande, Treue) haben oder nicht; früher soll der Fleck grösser gewesen sein als heute“ (F. Krauss: Nösnerländische Pflanzennamen 126).

Egy tüskés növénynek, a *Dipsacus*nak, régi magyar neve *héjakút*. Már Szikszai Fabricius följegyezte 1590-ben, s kétségkívül népi eredetű névvel állunk szemben. A növény alsóbb, átellenes levelei a szár körül oly szorosan összenőnek, hogy a harmat s az esővíz, mint egy víztartóban, mindaddig megmarad benne, amíg csak föl nem szívja a nap. A néphit szerint nyilván ebből iszik a héja, a növény tehát a héja kútja. Nincs adatunk rá, hogy ez a néphit valóságos természetmegfigyelésen alapul,⁸ de a rokon cseremiszeknek van egy mondájuk, amely ezt valószínűvé teszi. Egyszer régen az ölyv kutat ásott magának, s azután megfürdött benne. Távozása után a varjú is oda jött, meghentergett a kútban és sáros lett. Azután mind a ketten felrepültek az égbe istenhez, s mindegyikük azt állította, hogy ő ásta a kutat. Isten az ölyvnek nem hitt, mert tiszta volt, a varjúnak elhitte, mert sáros volt. Haragjában isten az ölyvnek azt parancsolta, hogy csak a levelekről igyék harmatot, a varjú azonban ihatik forrásból is, folyóból is. Azóta tarka a varjú, az ölyv pedig szárazság idején visongva röpköd és várja, míg harmat lesz (Wichmann: Volksdichtung und Volksbräuche der Tscheremissen, 159). Jávorka Magyar Flórája szerint régen *gólyakút* neve is volt. A név forrását sajnos nem közli, de Sopron m. Csornán a *Dipsacus laciniatus gólafü* (Ethnogr. III. 57), Baranya m. Kemsén pedig *gójavirág* (Gunda Béla). Békés m. Vésztőn és Makón *gólyahúgy* nevét jegyezték föl (Borbás, Tanáregy. Közl. XVI. 121, Halász Árpád). A Debreceni Fűvészkönyv is *gólyahúgy*-nak nevezi. Aachs (Ács) Mihály 1706-ból való széljegyzetei közt *Gólyahúgytartófü* neve van (MNY II. 322.) Zilahon *kukukfü*, azaz kakukkfü a neve (Nyr XXVIII. 236). A levelek közt felgyülemelő vizet Kemsén *gójaszír*-nak, Zila-

hon *kukukvíz*-nek nevezik. Kemsén haját mosnak vele, Zilahon arcot, hogy a szeplő és a májfolt eltűnjék. Már 1798-ban írta Veszelszki fűvészkönyvében: „Az Asszonyok, a' leányok a' vizének, melly a' levelek közt meg-áll, tudják ők annak hasznát venni: mert a' szeplőt, sömört, foltokat az ábrázatokról el-veszt, ha gyakran mossák vele, a' szemről a' hályogot, és a homályt el-űzi (129).

Berde Károly A magyar nép dermatológiája c. művében írja, hogy a lipótomegyei tótok a főtt vagy sült marhahús tarjában levő más részeket kivágják, s a kislánnyal megetetik, hogy nőjön tőle a haja (39, I. Ethnogr. XIII. 31). Ez a néphit azonban megvan a magyarságnál is. Már Czuczor—Fogarasi szótára írja, hogy *hajnevelő* a neve a marhahús inának „azon hiedelemtől, mintha a haj-növést előmozdítaná“. A M. Tájsz. Abaúj és Borsod megyéből közli ezt a nevet, de újabban is följegyezték Tordán *hájnevelő* (Nyelv. Füz. XXXII. 48), Nagykovács m. Halmágyon *hájnevelő* alakban (Nyelvtud. Közl. XXXI. 402). Kecskeméten és Szegeden a népetimológia *hajnalvelő*-re torzította (MTsz.). Komáromban és Somogykéthelyen *hajnövesztő*-nek mondják (saj. följl.), s ezt Szombathelyen *hajnyövesztő*-nek (Musits Jenő), Sopron megyében *hajnyölesztő*-nek (MTsz.), Vas m. Csákánydoroszlóban *hajnyölesztő*-nek ejtik (Csaba József). Csaba szerint itt is azért adják a kislányoknak, hogy hosszúra nőjön a hajuk, s ez a néphit Palotay Gertrúd értesítése szerint Tolna m. Pálfán is el van terjedve.

A vérehulló feeskéfé (Chelidonium majus) a matyó néphit szerint felnyitja a legerősebb zárat. „Olyan íű ez, hogyha a ló a réten véletlenül hozzáér, egyben kinyílik a béklyó a lábán, vagy ha bezárt kapu felett kétfelé szakítják, az is könnyen felpattan magától. Csakhogy ilyen fűvet nem könnyű találni“ (Népr. Ért. 1913:244). „A székely vagy oláh nép tenyerében vágva kinyit minden zárt, még ha 100 mérföldre lenne is“ (Borbás: Néhány mesés fűvünk. Természettud. Közl. XXVIII. 202, Pallas-Lexikon). Nógrád m. Ipolyitkén úgy is nevezik: *minden zárt feltörő és vérrel harmatozó fű* (Nyr IV. 123). Borsod m. Szentistván és Tard községben *vérharmatú-fű* a neve, Zemplén m. Szürnyegen és Deregnyn, Szegeden, Szabadkán, Lugos vidékén pedig *vérfű* (MTsz.) a *Sanguisorba officinalis*, *Pimpinella* (MTsz.). Baranya m. Kopácson a *vérfű* gyógyítófü, mellyel a mesékben az összedarabolt holttestet életre lehet támasztani (így Szuszi Szalai Áron meséjében; gyűjtötte Katona Imre, a Néptudományi Intézet kéziratgyűjteményében).

A néphit más növénynek is tulajdonít ilyen varázserőt, s e tulajdonságukat már nevük is elárulja. Így *kulcsvirág* a kankalin, *Primula veris* (Zala m. Tapolea Szeg. Füz. II. 163), a *Primula auricula* (Vas m. Sorok mellett Ethnogr. III. 57, Somogy m. MNy XXVII. 76), *ölbénylő kújsvirág* (Zala m. Kisörs Nyr XXXVII. 286), *istenkulcsa* (Pest m. Tök, Tinnye), *ménysország*

kulcsa P. veris (Keszthely M. Tájsz. Veszprém m. Enying Vajda Ödönné), P. auricula (Pozsony m. Ethnogr. III. 58), *menyeei kulcs* P. vulgaris (hely nélkül Nyr VII. 502), *Péterkulcsa* P. kerti hibrid (Somogy m. Marcali, Gábor Vilmos), *Szent Péter kulcsa* P. veris (Eger vid. Bot. Közl. V. 99, Lippai Pozsoni Kert 1664, I. 77). Ezek egy része csak fordítás, vö. német *Schlüsselblume*, *Himmelschlüssel*, *Sankt Petersschlüssel*, latin *clavis S. Petri*, *clavis caeli* (Fialowski, Nyr VII. 261, X. 248). Háromszékben az ibolya (*Viola odorata*) *kócsvirág* (MNY XIV. 43), Kőszegen a *Pulmonaria officinalis Isten kulcsa* (Szegi Ödön), Csurgó vidékén (MNY XXVII. 76) és Zalaszegváron (Szeg. Fü. II. 160) a *Hyacinthus orientalis*, Zala m. Pölöskefőn (Pálffy László), Nagykanizsán (Keller Oszkár), Vas m. Csehimindszenten (Schönberger György) általában a jácint *kulcsvirág*, Veszprém m. Adorjánházán *kujcsvirág* (Kalmár László). Némelyiknél azonban csak a tavasz megnyitóját jelenti.

A csikmegyei Gyímesen a kosborfajok (Orchis) neve *göő burján* (Nyr XXVIII. 142). A kosbornak két gömbölyű vagy hosszúkas gumója van, melyek állatheréhez hasonlítanak, s ezért az ilyen gumót heregumónak is nevezik. Veszelszki (1798) ezt írja róla: „A' gyökere kettős tökforma, egyike fris, a' másik pedig meghervadt forma. A' kettős gyökérnek kettős a' haszna: mert a' frissel élünk, hogy a' férjfiúság megerősödjön; a' hervadtal pedig ad coereendam libidinem, hogy a' bujaságot el-óltsuk magunkban“ (330). A ráncos gumó a tavalyi, a friss, síma az idei. A gyímesi nép is két csoportot különböztet meg, az ujjas gumójú a fehérnépe, a gömbölyű gumós a legényeké. A megfelelő gumókat élvezve „elfogja őket a bolondság“. A marhának is adják, hogy megüzódjék. A *bereg*, *bërég*, *berreg*, *bërrég*, *börrög* ige a székelyeknél a. m. „párosodik“, *bërget* „beregtes (coire facio)“ (M. Tájsz). Már Szikszai Fabricius (1590) idézi a Satirion, Orchis *Nöszö fü* nevét, mely a Herbarium bejegyzései közt is előfordul (*Nöszö fü* XVII. sz., *Nöszö Fü* XVIII. sz.). Ugyanitt XVIII. századi írással *Ember Erő fü* neve van, melyet Benkő József *Ember-erő* alakban idéz (1783, M. Könyvház I. 421). Alakjáról is kapott neveket. Szikszai Fabriciusnál Orchis — *Vitez fü, uag', agar mony*. A Herbariumban *Agar-fü, Agar mony* (XVIII. sz.), *Rokamon'* (MNY XI. 134). Jávoroka Magyar Flórája szerint *ebmonyfü* neve is volt, de forrását nem említi. Más európai nyelvekben is: német *Fuchshode, Fuchshödlein, Bockshode, Bockshödlein, Bocksbeutel, Bocksgeilen* (Grimm), francia *testicule de chien*; görög *orchis* neve is a. m. „here“.

A fekete ebszöllő (*Solanum nigrum*) neve a Dunántúl *szépasszonyszöllője* (Tata Nyr XLIII. 311), *szépasszonyszölleje* (Balaton mell. Föl. Közl. XXII. 65), *szépasszonyszöllő* (Zalavidék, Nyelv. Fü. IX. 40). Előfordul már Pápai Páriz 1706-ból való

kézíratos följegyzései közt: *Szép Asszony szőlője* (Nyr XXIX. 365). Régen egyszerűen *szépszőlő*-nek is mondták: *Szép szőlő* (Melius Herbarium 1578), *zep zolo* (Clusius-Beythe, 1583), *Ebszölő vag'*, *szép szőlő* (Szikszai Fabricius 1590). Ha tudjuk, hogy a *szépasszony* régen a boszorkányok neve volt, akkor sejtethetjük, mire használták ezt a mérges növényt.

Vannak népszokásokhoz kapcsolódó növénynevek is. Az ókorban az asszíriaiak, egyiptomiak, zsidók és rómaiak győzelmi és vallásos fölvonulások alkalmával a datolyapálma leveleit hintették hálaadás jeléül, s ez a szokás a keresztény vallásba is átment, természetesen az Európában termő fák lombjaival. Így virágvasárnap és úrnapon a nyárfa és a legkorábban virágzó kecskefűz (*Salix caprea*) ágait használták e célra. Innen kapta ez a fűzfafaj a *pálmafűz* (Pallas-Lexikon), a jegenyenyárfa (*Populus italica*) pedig a *pálmafa* nevet (Baranya m. Csúza, Nyelvőr XVIII. 335, Pozsony m. Szene MNy X. 17, Mátyusföld Nyr XII. 528, Csallóköz I. 331, Féll, Nyitra m. Dudvág és Feketevíz mell. M. Tájsz.). Csak *pálma* Esztergomban (Nyr XIX. 199), Kiskúnhalason (XXIII. 239, XXX. 350), Kecskeméten (Bagi-Hollós). A göcseji *párnafa* nyilván népetimológias alakulás a nép előtt ismeretlen pálmafából (Gönczi 514). Kecskeméten (Nyr XII. 283) és a csallóközi Féllen (MTsz.) a rezgő nyárfa (*P. tremula*) is *pálmafa*. Nagyszalontán az orgonát hívják *pálmafának* (Nyelv. Füz. LXIX. 38), nem lehetetlen, hogy úrnapon ezt használják az utca díszítésére.

Nagy István erdélyi író egyik elbeszélésében ezt írja: „Másnap délben megérkeztem szülővárosomba. Nagy parádés nyár fogadott. A legtüzesebb nap ragyogott az ég kék arcán. Borostyánból és májusfavirágból zöld lombokkal tarkított övet font a derekára” (Kelet népe, 1938, okt. 265). A *borostyán* Erdélyben az orgona neve, a *májusfa* Borbás szerint a *Prunus padus* (Pallas-Lexikon). Győrffy szerint ez a név Kolozsvárt használatos. Nevét kétségkívül onnan kapta, mert májusfának választják a legények, mint a kolozsmegyei Szucságon, bár ott *márciusnak* hívják (Szeg. Füz. II. 163). Baján a jegenyenyárfa (*Populus*) neve *májusfa* (Nyr XXXIII. 531), Abaúj-Torna m. Jászón a nyirfáé (*Betula*), mert ott mindig lopott nyirfát visznek májusfául (Népr. Ért. 1906:234).

Székelyföldön az őszi kikerics (*Colchicum autumnale*) neve *guzsajvirág* (Háromszék m. M. Tájsz. Székelyudvarhely Brüll Emánuel), *guzsajüllő* (Székelyföld M. Tájsz. Székelykeresztúr, Szentmiklós, Medesér Szeg. Füz. II. 68), *guzsajüllőfü* (Háromszék m. M. Tájsz.), *guzsajütő* (Háromszék m. Nagybacon Nyr XLV. 104. Selye Szeg. Füz. II. 68). *Gu'sály ülő virág* már a székely származású Benkő József növényjegyzékében megvan (1783, Molnár: Magy. Könyvház I. 360). A nevet megmagyarázza Kriza

följegyzése: *Elé lehet venni a guzsajat, mert kijött a guzsajüllőfü* (Háromszék m. MNGy. XII. 245).

A *guzsaly* szerepel a *guzsal-vasárnap* „Laetare-vasárnap” (Keszthely) és a *guzsa-hét* „az Oculi-vasárnap után következő böjti hét” kifejezésben (Győr vid. MTsz. Somogysszentimre MNy XVII. 216). Ezek régi egyházi elnevezések, melyek népi eredete nyilvánvaló, mint erre Telegdi Miklós már 1577-ben rámutatott: „Negyedik boeiti vasárnap, melyet *Gusaly vasárnap*nc nevez a parasztság” (MNy VIII. 252). Még régibb a Döbrentei-Kódexben előforduló *neg’ed gvsal ütő vasárnap* (307). Kresznerics is följegyezte *guzsárhét alakban* (kézir. MNy VIII. 252). Szerinte „ebben a hétben szokták a gazdaemberek a gúzsokat fonni, tekerni.” Bár Melich (Szláv. Jöv. 286) is lehetségesnek tartja a kifejezésnek a *gúzs*-zal való kapcsolatát, Ballagi magyarázatát kell elfogadnunk, aki szerint „a jó háziasszony ilyenkor már készen van a fonással, s a guzsalyt félreteszi” (Teljes Szótár). Mindenesetre érdemes volna, már az adatok gyér volta miatt is, nyomozni e nevek változatait és elterjedését a hozzájuk fűződő népszokásokkal együtt. A MTsz közlése óta újabb adataink is vannak: *guzsu-hét* „kántorhét után következő hét”. A néphit szerint annak emlékeztére, hogy Jézust *gúzsba* tették, úgy kínozták, ostorozták. *Guzsu-hét*en nem jó baromfit ültetni, mert az akkor ültetett tojásból *guzslottlábú* (béna, nehezen mozgatható, hátraálló lábú) csirke és liba kel (Vas m. Magyarlak, Csaba József, Nyr LXXI. 127); *guzsa-hét* „fekete vasárnap előtt való hét”; ekkor nem jó fát ültetni, mert görbén nő (Sopron m. Csorna és vidéke Nyr XLII. 334). A göcseji Náprádfán (Zala m.) *guzsalhetén* (a böjt harmadik hetében) nem ültetnek majorságot, mert a kikelt kis állatok hibásak lesznek. Különösen sok lesz köztük a *tekerés* (görbe) nyakú. Boncodföldén soknak a lába rossz, amint ott mondják: *iérvintelen* (Gönczi 242).

A gyermekek játékaiban is nagy szerepe van a növényeknek. A gyermekláncfű (*Taraxacum officinale*) neve is erre utal, csöves szárából a gyerekek láncot fűznek. Jókai a Szerelem bolondjában emlegeti a sárga *pimpimpárévirág*-ot. Szülőhelyén, Komáromban, valóban *pimpimpáré* a gyermekláncfű, magam is így hívtam gyermekkoromban. De ez a neve Mátyusföldön (Nyr XVII. 523) és Nyitra m. Farkasdon (M. Tájsz.) is. Fél Edit szerint Kiskőrösön a bóbítája *pimpimpalé*. Változatai még: *pimpimpvirág* (Hajdúszovát), *pimpimpapom* (Nógrád m. Ipolylitke Nyr III. 543), *pimpimpapom* (Wagner, Magyarország gyomnövényei, hely nélkül), *pimpimpáva* (Nyitra m. Lajos Nyr XLIII. 142), *pimpimpába* (Torontál m. Szaján, Kálmány: Szeged népe II. 207)⁹, *pinpam* (Eger vid. Bot. Közl. V. 99). Makón *pimpónya*¹⁰ (Halász Árpád 19). A gyermekek úgy játszanak vele Komáromban, hogy szárát szálakra hasogatják, rálehelnek, s mikor ennek következtében összezsugorodik, azt mondogatják: „*Pimpimpáré*, zsugorodj

össze!“ (Nyr XLIV. 187). Torontál m. Szajánban ez a mondóka járja: „*Pimpim bába*, Bodoroggy föl!“ (Kálmány, Szeged népe II, 81). Az abaújmezei Nagyszaláncon Szemkő Aladár közlése szerint ezt mondják: „*Pimpó, pimpó, tekereggy!*“ *Pimpónak* hívják a gyermekláncfüvet Jászladányban (MNY XXIII. 69), Gömör m. Osgyánban (Schreiber Béla), Borsod és Gömör megyében (Nyr XXII. 134), Borsod m. Noszvajon (Kassai IV. 120), *pimpóvirág*-nak a Bodrogközben (rég. Tájisz. 1838). A zemplénmezei Nagytárkányban *pípúlya* v. *pápúlya* a gyermekláncfü. A gyerekek az üres szár egyik végét meghasogatják, a szájukba veszik, s mondják: „*Pípúlya, pápúlya*, Göndöröggy meg a számba!“ Az elhasogatott szeletek a szájban összegöndörödnek (Margittai Antal).

A maszlagnak kis, alma nagyságú, tövises termése van, amely négyfelé pattan. Pártája fehér, tölesér alakú. Virágját a gyerekek felfűjják és elesattantják, elpukkantják. A háromszékmezei Rétyen ezért *fuvóka* a neve (MNY IV. 32), másutt meg *pukkantó* (Kolozs m. Szucsák Nyr XVIII. 576, Zilah vid. XXVIII. 237. Zemplén m. Szürnyeg X. 323; Udvarhely megyében csak a hibbója, IX. 236), *pukkantófü* (Magyardéese, Szolnok-Doboka m.-i ir. társ. évk. III. 20, 37). Körözstarecsán *pukkantó*, Cegléden és Ipolyságon *pukkantyú* a hal úszóhólyagja, mert a gyerekek ráütnek vagy ráhágnek, s elpukkantják (MTsz.). A maszlag *Puttyantó* neve, melyet a székely Benkő 1783-ban közölt (M. Könyvház I. 411), szintén ezt jelenti. A Barkóságban *puttyantó* egy apró fehér virágú növény, közelebbi meghatározás nélkül (Nyr XXXII. 524). Rimaszombatban és a Dráva mellékén *puttyantó* a hal úszóhólyagja is, a Palócságban 'sárlépeny, melyet a gyerekek falhoz vagy deszkához csapnak'. Alapszava, a *puttyan* 'pukkan' ige is használatos Heves megyében (MTsz.). Jávorka a Magyar Flórában a maszlagnak *putyóka* nevét közli, sajnos hely nélkül. Heves megyében *putyóka* a hal úszóhólyagja; sárból gyúrt, vájatos közepű gombóc, melyet a gyerekek földhöz vágnak, úgyhogy nagyot pukkan (1839, MTsz.). Zentán *puttyangó* (Nyr XXXVIII. 420), a Balaton mellett (Földr. Közl. XXII. 73) *pattantyú* a pukkanó dudafürt (*Colutea arborescens*) neve. Ennek a hüvelye hólyagosan fölfúvódik, s gyorsan összenyomva elpukkan. Mindkét szó halhólyagot is jelent.

A nagyküüllőmezei Halmágyon *csattantuó* a maszlag hibbója, virágja (Nyelvtud. Közl. XXXI. 405). Ez a név is megvan már Benkőnél: *Tsattantó* (339).

A maszlag szúrós termésével is szoktak a gyerekek játszani, s *disznónak* hívják Baján (Nyr XXXIII. 295), *disznyócskának* Brassó m. Tatrangon (XXXVIII. 380), *sündisznónak* Komárom m. Szőnyben (saj. föl.), *tüvicskes disznónak* Zilah vidékén (MTsz.), *tüskés disznónak*, *kis malacnak* Aradon (Nyr XXXIII. 63). Tihanyban már az egész növény *tüskés disznó* (Földr. Közl.

XXII. 74), a Csallóközben *tövises disznó* (Ethnogr. III. 60), a Szilágyságban *tövikesdisznófű* (II. 201.), Eger vidékén *szűrös disznó* (Bot. Közl. V. 99), Bácsadorjában *disznós bilindők* (Nyr XLIV. 90).

Bariska, vagyis 'báránka', a termés neve Heves megyében (Nyelv. Füzet. XVI. 45), más följegyzés szerint maga a maszlag, mint Makón, Hódmezővásárhelyt és Torontálvásárhelyt (MTsz. 1840, Nyr XXXIII. 63. MNy VI. 331, Halász Árpád 21). Borsod m. Naszvajon a termés neve *baricska* (Kassai I. 255, IV. 183), Aradon az éretlen termés *riska* (Nyr XXXIII. 63), mely nyilván a *bariskából* keletkezett.

A margaréta (*Chrysanthemum leucanthemum*) népi neve *papvirág* (Békés m. Vésztő Tanáregy. Közl. XVI. 122, Gyergyó Nyelv. Füzet. XX. 47, Csíkgyimes Nyr XXVIII. 143, Csíkszentdomokos Nyelv. Füzet. IX. 30, itt *pappirág* is). Gyergyón ez a mondóka járja: „Forogj, forogj, *papvirág!*“ Brüll Emánuel értesítése szerint a háromszékmegyei Barátos községben a margaréta szárát alul jól megcsavarják, aztán kézben forgatják, s közben ezt mondják: „Pap, kiszürom szemedet, elveszem a pénzedet!“ A háromszékmegyei Rétyen (MNy IV. 33) és a brassómegeyi Tatragon (Nyr XXXVII. 377) úgyis hívják a növényt: *papkiszüromszemedet*. Ennek rövidülése a nagykovácsi megyei Halmágyon följegyzett *szüromszem* (Nyelvtud. Közl. XXXI. 417).

A somogymegeyi Nagymartonban *csicsikoma* a hóvirág neve, ezt a szót nem is ismerik. Mikor az első virágok kibujnak a földből, akkor mondják a gyerekek: „*Csicsikoma, bújj ki!*“ (MNy 27:76). A Nyr 1:149. lapon a folyóirat Szerkesztősege írja: „*csicsikomázni (csicsikoma)* szoktak a gyermekek Somogyban“, s kéri részletes leírását. Sajnos, a fenti adaton kívül más adatunk nincs a szóra, nem tudjuk, gyermekjáték-e a *csicsikomázás*, vagy csak mondóka.

Állatnevek is keletkeznek gyermekversikékből. A nép kedves bogara a *katicabogár* (hétpöttyös böde, *Coccinella septempunctata*). Mikor kézbe veszik, a bogárka először megmerevedik és holtan teteti magát, de aztán egyszerre futásnak ered, s mikor az ujj végére ér, hirtelen elrepül. A versikékben többnyire azt kérdezik a leányok, hogy merre mennek férjhez.¹¹ A sok népies név közül csak néhányat említek, melyek a gyermekversekből magyarázhatók. Ilyen a *fuskata* (Nagykőrös Nyr I. 188, XXXVI. 382), *fuskatabogár* (uo. Nyelv. Füzet. LVII. 42), *fusskata* (Makó vid. Rovartani Lapok 1885:167), *fusskati* (Debrecen Nyelv. Füzet. XXVI. 28), *fűskata* (Baranya m. Csúza Nyr XVIII. 143, már Földinél 1801), *fűskati* (Nagyszalonta Nyelv. Füzet. LXIX. 21). Ezt a sok, részben már teljesen eltorzult változatot megfejtí a Szilágy m. Tasnádon följegyzett gyermekvers: *Fuss Kati, fuss Kati*, Jönnek

a tatárok, Sós kútba löknek, Onnan is kivesznek. *Fuss Kati, fuss Kati!* (Chyzer i. h.). A *fűskata* tehát nem fűveskatából keletkezett, mint a MTsz írja.

Még homályosabb nevei *szűcskata* (Torontálvásárhely MNy VII. 43), *szűcskatibogár* (Hajdu m. Nyelv. Füz. LVI. 28), *szűzkata* (Hódmezővásárhely Nyr XLV. 187). A katicabogár naphívogatóban is szerepel: *Katóka! Katóka!* menny fel az égbe, mondd meg az Istennek: Eressze ki am meleget, zárja bé a hideget! (Nagybánya Nyr X. 140). A *Katalin* név más népeknél is elég gyakori, pl. finn *kaija* „Katharina”, *lentokaija* „Flug-Katharina”, *kannikaija* „Käfer-Katharina”, észt *lepatriinu* „rote Katharina”, olasz *S. Catarina* (Brescia), *la katarinedda* (Szicilia), francia *bête à sainte Catherine* (Reims). Szent Katalin a barom, különösen a juh védője volt, s ez hozta kapcsolatba a katicabogár nevével (FUF XXIV. 207).

Egy másik naphívogatóban *isten bogárkája* szerepel (franciában: *bête à bon Dieu*). Ez Chyzer szerint szintén a katicabogár neve, de a versike följegyzője szerint a verököltőé (*Pyrrhocoris apterus*): Süss ki, süss ki, napocska, Isten tányérkája! Vidd el a hideget, hozd el a meleget, *Isten bogárkájára!* (Tokaj-Hegyalja vid. Természettud. Közl. VI. 124). Bereg m. Badalón *süspetike* a katicabogár neve, a hozzá fűződő versike pedig így hangzik: *Süspetike, süspetike*, mére viszel engem? Égbe, földbe, vagy a temetőbe? Nyilvánvaló, a vers eredetileg így kezdődött: *Süss petike!* A Dunántúl is vannak hasonló nevei: *péterke* (Zala m. Szepezd Nyr XVII. 237, Kiss Áron: Magyar gyermekjátékok 12), *kispéterke* (Zala m. Arács Nyr XXII. 378, Balaton mell. 1839 MTsz.), *petibogár* (Baranya m. Csúza Nyr XVIII. 143). Mindebből valószínűnek látszik, hogy a *szűcskata*, *szűcskati*, *szűzkata* eredetileg így hangzott: *süss Kata! süss Kati!*

Gyermekversből keletkezett a papmacskának, az *Arctica cava* szőrös hernyójának Cegléden följegyzett *foncica* neve (Nyr I. 183). A hernyó szálát ereszt, a gyerekek annál fogva fölkapják, lóbálják, s ezt dalolják közben: „*Fon(j) cica, fon(j) cica!* Fonj nekem kötelet! Korpát adok enni, Tejet adok inni.” Kiss Áron is közölte változatát: „*Fonj cica* magadnak, Én is fonok magamnak! (Baranya m. Becefa, i. m. 13). Veszprém m. Lovászpatonán közmondásban maradt fenn: *Fon cice*, üngöd léssz, kapálj ürge, pízéd léssz! (Nyelv. Füz. XXXIV. 113. Változata: *Kapar(j) kurta*: pízéd léssz, fonnyá szajha: üngöd léssz! uo. 114).

A héja (*Milvus icinus*) neve a Dunántúl *kurhéja* (Vas m. régi Tájsz. 1838), *kurhéjja* (Komárom m. Tata Nyr XLIII. 312, Fejér m. MTsz.), *kurhéjja* (Veszprém m. Lovászpatoná Nyelv. Füz. XXXIV. 71, Sopron m. Bősárkány MTsz.). Egy adat szerint a pestmegyei Prónaifalvához tartozó Harkapusztán is használatos a *kurhéja* név. Világos, hogy a név második része a *héja* szó, az

előtag pedig eredetileg madárijesztő volt, s gyermekversikékből vált ki. Lovászpatonán a libapásztorok kiabálják a felettük lebegő sasnak s valószínűleg minden ragadozó madárnak: „*Kurhējja*, Vasvella, A zсібámnak ëty hējja! (Nyelv. Füz. 34:146). A tolnamegyei Némediben ezt a héja- és kányakergető verset mondják: *Kur hējja*, Vasvella, Menj az erdőre, Hozz fát jövendőre! Bé tollas, Bé farkas, Te vagy a hatalmas! (MNGy VIII. 426). Fejér m. Előszálláson sas vagy vérese láttára: *Kurr! Hējja!* Nincs a esibének tarója. Paradicsom a héja (Szabados Antal). A torontálmegyei Szőregen a hējára mondják: *Hėja, hėja*, lakatos, Tarka gúnár hivatós, Elmönt Pestre, Haza gyűtt Budárú, Kilenc fija beleégött; Sijess hėja, *Kur hėja!* (Kálmány: Szeged népe III. 111).

A nép az állatok hangját jól ismeri, tudja utánozni, sőt emberi értelmet is tulajdonít neki. A haris (Crex pratensis) pl. Győr megyében azt mondja az aratóknak: *Mezsd! Mezsd!* (Nyr VII. 141). Zala m. Csatáron Bódei János értesítése szerint *kösmes*-nek hívják a harist. A győri mondóka kétségtelenné teszi, hogy eredetileg ebből keletkezett: *Köss! Mess!*

Az Ormányságban az őszapó nevű madárnak (Aegithalus caudatus) neve *kimpics*, mert ezt mondja: Kikelet — *kimpics* — Ha nem fontá, nincs is“ (Kiss Géza 296). Baranya m. Katádfán a cinke neve *kimpics* (Berze Nagy J. III. 19), mert a tavasz előtt így szól: *Kimpics*, kikelet, Fontál-e má öleget? (II. 617). A Szamosháton a *cinköü* ‚cinke‘, míg tavasszal hideg az idő, azt kiabálja: „*Csücsü bé, csücsü bé!*“, de ha eljönnek a meleg napok, így kiáltoz: „*kimpics, kimpics!*“ Csak az Előszóban említi Csúry, hogy a nép ezt a hangot értelmesíti, mert olyan nőknek kiáltozza, akik télen át lustálkodtak, nem szóttek-fontak, s rongyos ruhájukból kilátszik a szégyellni valójuk (14).¹² A biharmegyei Irtáson a cinke *kimpicskó* neve (Nyr XLV. 267) kétségkívül összefügg ezzel. Herman Ottó följegyzése szerint a barátcinege (Parus palustris) télen eledelkeresgélés közben mondja: *Nincs, nincs, itt-sincs!* (A madarak hasznáról és káráról 32). Baranya m. Hosszúhetényben a pintyökéről mondják, hogy mikor Jézus Krisztust ellenségei üldözték, azt kiabálta: *Nincs, nincs, nincs!* (Berze Nagy J. II. 615). Bodán ezért nevezik *nincsökének* (614). Göcseji hagyomány szerint a cinege mondta, mikor Krisztust keresték: *Csincserere, csincserere, . . . nincs itthon, . . . nincs nincs itthon!* (Gönczi 182). Herman Ottó szerint a széncinkének (Parus major) is van hangutánzásból keletkezett neve: *künscics, künscicsmadár* (i. m. 207), sajnos azonban a följegyzés helyét nem közölte.

Az őszibogár (pirregő tücsök, Oecanthus pellucens) a nyár végén és ősszel a szőlőben vagy a bokrok közt hallatja esténként bús, panaszos hangját. Elhangzik 80—90 lépésnyire, s a nép mindenütt ismeri ezt a szomorú tücsköt. Berzsenyi így ír róla Levél-töredék c. költeményében: „Az *őszibogár*-nak búsongó hangjai Fel-

költik lelkemnek minden érzéseit.“ Baranya m. Berkesden ezt hallják szavában: „*Gyűcs, gyűcs*, takarics, gyün a tél, házasiés!“ (Berze Nagy J. II. 617). Innen kapta *gyűcsike* nevét (III. 15). Vácott is *gyűcsike* a neve, s hangját ott is *gyűjts*-nek értelmezik (Nyelv. Füz. X. 63). Tokaj-Hegyalján *gyűjcsbogárnak* nevezik. Pécs tájékán az asszonyoknak szól: *szűjj! fonny!* (Brehm: Az állatok világa, I. kiad.).

A veszprémmegyei Lovászpatonán *szédübellázik* ,kering, míg el nem szédül‘ (NyF 34:71). Az íge alapja egy gyermekversike két első szava, melyet akkor énekelnek a gyerekek, mikor keríngenek: *Szédü bélla*, Baka^m bélla, Aziér oda bélla (uo. 152).^{12a} A *szédü* nyilván a. m. *szédülj!* Kemenesalján a régi Tsz szerint *háhábélláz* ,gyermekmódra keringőz‘. Ennek utótagja nyilván azonos a *szédübellázik*-ével. Az előtag homályos, már ezért is érdemes lenne a szóra újabb adatokat gyűjteni. Viszont az elsőtag van a *szédibabáz* ,összefogózva körben forog‘ (Somogy m. Szökedenes Nyr 3:231, Nagykanizsa NyF 48:65) ,addig forog körben, míg el nem szédül‘ (Felső-Somogy, Balaton mell. Nyr 27:525) igében. Kiskúnhalason a kisgyerekek mondják, mikor körben forgatják: *Szédi baba!* (uo. 14:232). Zala m. Káváson *szédibábóz* elszédül és elesik a *kerimbábó* játékban (Bódei János). Baksai ezt főnévül használja: A szegény *szédibaba* állt a szoba közepén (Irod. dolg. I. 362, itt szédülő embert jelent). Rákosi is használja a Windsori víg nők fordításának I. kiadásában: No kis *szédibabám*, hívünk voltál-e? (Nyr 43:330, 47:45). Egy paksi ispiláng-játékban: *Szédi, szédi*, szent Katica, Fordulj angyal módra! (uo. 2:430).

A *kerimbábó* (Székelyföld MTsz), *kerimbábóu* (Szamoshat, Csüry), *kerimbába* (Zala m. Lenti, Bódei János), *kerembába* (Csikszentkirály), *kerembábó* (Háromszék m. MTsz.), *gerembóda* (Bereg m. Nyr 45:45), *kerembózsa* (Zala m. Pölöskefő Pálffy László, Göcsej Gönczi 544) ,gyerekek körben forgó játéka‘, *karíngóbábó* ua. (Székelyföldi MTsz), *keríngő* ua. (Szatmár m. Koltó Szabó István). Igét is képezték belőle: *kerimbabáz* (Somogy m. Balaton mell.), *kerimbábóznak* (Zala m. Kávás Bódei János), *kerembábózik*, *kerimbábózik* (Székelyföld MTsz), *kerimbábózik* (Szamoshat Csüry), *kerimbógáz*(ik), *kerimbózsál* (Háromszék m.), *kerimbózsál*(ás) (Somogy m. MTsz. Zala m. Légrád Nyr 43:42, Bocföldre Vizsy Ernő, Csesztreg Bódei János), *kerembózsálás* (Göcsej Gönczi 544), *kerümbátyázik* (Jászság Nyr 29:91), *keríngóbábózik* (Zilah vid. uo. 28:234) ,körben forog, kering, körben futkos‘.¹³ Eredetileg így hangzott: *keríngj* (*kerengj*), *baba* (*bábó*)! Így Székelyföldön a gyermekek körülforogva mondják: *Kerimbábó, hull a borsó!* (NyK 10:331). Zala m. Káváson a gyerek karját vízszintesen tartva körben forog, s addig mondja, míg el nem szédül: *Kerimbábó, kerimbábó, Hun a biru házo?* Csesztregen: *Kerü, kerü, kásó, Hun a biru házo?* Fönn a palo-

tábo, Kü van bokkrétázvo (Bódei János). Összefügg még velük: *keremaringó* ,keringél' (Zala m. Balatonfelvidék NyF' 40:60), *kerimbóllá(l)* ,eklendezik, jön-megy, forog a gyerek vki körül', pl. *Në kerimbóllá itt annyit!* (Zala m. Bocfölde Bódei János; *eklendezik* ,akadékoskodik, útban van, alkalmatlankodik' Dunántúl MTsz. Vö. a *szédübellázik* második tagjával). A *kerimbógázik* a *hengerbógázik* ,hentereg' (Háromszék m.), *hengergógázik* ,lehempereg (dombról, szalmarakásról)' (Székelyföld MTsz) igék hatása alatt keletkezett, s már ezt a jelentést vette föl a *lekerimbókál* ige (*lekerimbókálsz* arul a bogjárul Zemplém m. Szürnyeg Nyr 19:375).

Befejezésül: mit mond a néphagyomány a nyelvről? Egy bogdándi (Szilágy m.) mesében a bojtár a kútba esett kígyókirály-kisasszonyt kiszabadítja. Az ő tanácsára a bojtár jutalmul azt kérte, hogy mindenféle állatnak a nyelvét tudja. A kígyókirály erre szétküldi alattvalóit, hogy minden állat nyelvéből hozzanak egy cseppet. A sok nyelvet aztán megfőzték, s a főzetet megitta a bojtár. Ezután minden állat beszédjét megértette (Katona Imre gyűjt. Néptud. Int.). Régen valóban az volt a nép felfogása, hogy a nyelv a beszéd eszköze, s nem azt mondták, *valamilyen nyelven beszél*, hanem *nyelvvvel*. Pl. Ez szerzet szőljon *angyali nyelvvvel* (EhrenfeldK). Feleljön nekünk ünneven eleven *nyelvével* (NagyszombatiK). Már halljátok vesztét Ördög Mátyásnak, *más nyelvvvel* tajfelnek nevezik és mondják (Régi m. költők tára 3:95). Ha talámtán az isten nem tud *mindenféle nyelvvvel* (uo. 2:218). *Magyar nyelvvvel* írtuk (Károli) NySz. Simonyi: Magyar Határok 1:372. A finnugor és török-tatár nyelvekben a *néma* neve ,nyelvetlen'.

¹ Már Lugossy (Uj Magyar Múzeum 1885, I. 60.) rámutatott arra, hogy az országút itt a tejút. Ezt megerősíti egy tiszafüredi (Heves m.) meserészlet: Elment, rá is talált a vén asszonyra, *vénebb volt már az országútnál, a Sántalyánnak akkor még ép volt a lába, mikor ő született* (MNGy 9 : 264). A mesegyűjtemény kiadója nem is gondolt arra, hogy itt a tejútról van szó, azért nem írta nagybetűvel, a *Sántalyán* csillag (Sirius) nevét ellenben nagybetűvel írta. Ugyanígy a következő csongrádmegyei meserészlet: Volt hát a világon egy igen igen vén asszony, aki *öregebb volt az országútnál, vénebb az öregisten kertészinél* (MNGy 2 : 436). Székelyföldön a fiastyúk csillagzat *hetevény* neve szerepel az országút helyett: *Olyan vén, mind a hetevény. Együdüös a hetevénnél* (Szöcs Lajos).

² Kovács Pálnál: *Régiebb az ország útnál* (öregebb). Az igen öregekről mondatik tréfásan (132).

³ Pais szerint az *étevény* ~ *ötevény* a fiastyúk neve (MNY. XXIX. 39.).

⁴ A Hortobágyon Túri Mészáros István följegyzése szerint Bíró Nagy Sándor debreceni hősvitézről beszélnek, aki az *Országútján* ment keresztül. (Herman O. i. h.)

⁵ V. ö. még: *Angyalok útja* (Győr m. Kisbaráthegy, Erdi Iván).

⁶ A bodaiak szerint *Szent Péter szekérének*, vagyis a Göncölszekérnek azért görbe a rúdja, mert amikor Szent Péter egyszer szalmát hordott, az ökrök elé farkasok ugrottak, az ökrök megijedtek, a rudat hirtelen balra fordították, a szekér feldült. Az ökrök tovább rohantak vele s a szalma szétszóródott az úton (Berze Nagy J. Baranyai m. néphagy. 2 : 605.). Az alsóegerszegiek szerint „Szem Pétör a zégön a Göncölszekérön pazdérját vitt, oszt épotyogatta. Mast is láccik” (uo.).

⁷ A *Kaszácsillag* a legrégebb magyar csillagnevek közé tartozik, megvan már régi szójegyzékeinkben: Adarectica – *kaza hug* (olv. *kaszahúgy*, *húgy* a régi nyelvben a. m. „csillag”) Schlägli Szójegyzék; *kaza húgy*: Orion, *kaza hűgja*: Urion, Orion Kolozsvári Glosszák; Orion — *Kasza húgy* Szikszai Fabricius (1590); Ivgvla — *Kasza húgy* Calepinus (1585), Molnár A. (1621); Iugula: *Kasza húgy* nevű *tsillagzat az égen* Pápai Páriz (1708). Melius Szent Jób könyvében is: Auag' ama télbe estue fel támadó egen valo *kasza hug'*-nak szorító es hideg fag'laló ereijét el öldhatodé, es meg olvazthaddé? (XXXVIII, 25). A népnyelvben is fönmaradt ebben az alakban: *kaszahúgy* (Borsod m. Sánta, Nagymihály MTsz.), *kaszahógyga* (Maros-Torda m. Kibéd, Kalotaszentkirály Nyr XXX. 199, 200). Hasonló nevek vannak más európai nyelvekben is: német *3 Mader* (= Mäher, Grimm), cseh *kosa* Sense; Orion; *kosec* (prov.) Mäher, ~oi (prov.) Orion (Herzer—Prach); finn *Vänämöisen väkate* (tkp. Väinämöinen kaszája) das Sternbild Orion, der Gürtel des Orion.

⁸ Ez a hangváltozat nagyon régi: *goytokwan* (ÉrdiK), *gyuytokuan* *hideg* (Melius; Herbarium), *Gwytokwan* *hydegleles*-reol (XVI. sz.-i orvosi könyv 492) NySz, *gyújtokván* *hideglelés* (1720, Széchényi György lev. 880), *gyuj-*

tokván lopó hideg (1713, uo. 403), *gywtokman* (olv. gyútokmány, PeerK Nyr XXIX. 572).

⁸ Kresznerics szótárában (1831) ezt írja: „Meg lehet, hogy valaki meg látta, hogy a' héja is ezen viz-tartóból ivott, és innen eredhetett a' *héja-kút* neve“. S még megjegyzi: „Gyakran a' paraszt kölykek bottal keresztül döfözik ezen vitzartókat, hogy vad örömmel nézhessék a' jobb haszonra tartott viznek le csurgását“.

⁹ Kálmány szerint a *kikircs* neve, azonban az Alföldön a gyermekláncfüvet hívják *kikircs*nek, pl. Bács m. Adorjánban (Nyr XLIV. 90), Makón (Halász Árpád 19), Csanád m. Reformátuskovácsházán (saj. följl.).

¹⁰ Egy XVI. sz. elejéről való nyelvemlékben meghatározás nélkül fordul elő: *Herba que vocatur pinponya* (Nyelvőr VIII. 169).

¹¹ L. Chyzer Béla: A katicabogár a magyar gyermekköltészetben. *Rovartani Lapok*, 1885. 211. Juvas—Vilkuna: Über die Kinderreime von Marienkäfer und dessen Benennungen im Finnischen und Estnischen (FuF XXIV. 154).

¹² Maros-Torda m.-ben a cinke tavasszal a rest fonó-szövő asszonynak mondja: *Künn pics! künn pics! künn pics!* (Nyr XXVI. 476). Zalaszentbalázson a széncinke (Parus major) neve *kümpics* (Csaba József Nyr LXXI. 32).

^{12a} A *bëlla* szó valószínűleg azonos a *Bëlla* leánynévvvel.

¹³ „Budapesti rokonságomban el van terjedve ez a gyermekvers: *Keringő bábob* — Bujj a kamarábo — Sepregess, mosogass — Szebb az én tányérom — Mert az enyim aranyos — A tied meg maszatos — Totty le!“

Eckhardt Sándor.

A kiadásért felel: Németh Gyula ig. és r. t., osztálytitkár.

Antiqua Nyomdai és Irodalmi Rt., Budapest, VI., Paulay Ede-utca 65.

Felelős: *Wiesmeyer Emő*

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KIADVÁNYAI:**

Herváth János: A magyar vers. 314 lap	ára	30	frt
Kerecsényi—Bisztray: A magyar próza könyve II.	"	90	"
Magyarosan (Nyelvművelő folyóirat) évi előfizetése	"	6	"
Irodalomtörténeti Közlemények 56. köt. 1.	"	12	"
A magyar helyesírás szabályai. (1946. 8. kiadás. 4. lenyomat.) 112 lap	"	3	"
Révész Imre: Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban. 16 lap	"	5	"
Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. 77 lap	"	16	"
Tóth Zoltán: Marezali Henrik emlékezete. 30 lap	"	5	"
Láng Nándor: Egy pannóniai fölíratról. 22 lap	"	6	"
Zsigmond Ferenc: Orosz hatások irodalmunkban. 78 lap	"	12	"
Navratil Ákos: A nemzeti vagyon sorsa a háborúban. 68 lap ..	"	8	"
Archaeologiai Értesítő III. f. V—VI. köt. 311 lap és 96 tábla	"	60	"
Kerékjártó Béla: A geometria alapjairól. II. (Projektív geometria.) 613 lap	"	60	"
Ila Bálint: Gömör megye. III. köt. 355 lap	"	40	"
Balassa-kódex. XXXIV. 196 lap (hasonmás kiadás)	"	80	"
Guary-kódex. 134 lap (hasonmás kiadás)	"	60	"
Magyar Etymologiai Szótár, XVII. füzet (gambit-gaz). 962— 1159 lap	"	40	"
Hungarica Acta Physiologica,			
" " Chimica			
" " Mathematica			
" " Physica			
" " Medica			
" " Biologica			
árak füzetenként változó			
(e hat folyóirat angol, francia, illetve német nyelven jelenik meg).			

A kiadványok kaphatók a M. Tud. Akadémia könyvkiadó hivatalában:

Budapest, V., Akadémia-utca 4.

(Postatakarékpénztári csekk számla: 44.888.)